PEDAGOGIK TADQIQOTLAR JURNALI
ISSN: 3060-4923 Impact Factor –7,212

HOZIRGI O‘ZBEK ADABIY TILIDA SO‘Z-GAPLAR: SEMANTIK-SINTAKTIK VA LISONIY-QOLIP XUSUSIYATLARI

Xushboqova Farangiz Nodirovna
DTPI filologiya fakulteti talabasi
Usmonova Zulayho Usmon qizi
DTPI filologiya fakulteti talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.24106264

ANNOTATSIYA

Ushbu ilmiy maqolada hozirgi o‘zbek adabiy tilida alohida sintaktik birlik sifatida e’tirof etiluvchi so‘z-gaplar, ularning muloqot va nutq jarayonidagi o‘rni hamda semantik-funksional turlari chuqur tahlil qilinadi. Tadqiqotda so‘z-gaplarning undov, tasdiq-inkor, taklif hamda xitob so‘zlar yordamida shakllanish usullari, ularning punktuatsion va intonatsion xususiyatlari va dialogik nutqdagi o‘rni ilmiy dalillar bilan batafsil yoritilgan. Shuningdek, zamonaviy sintaktik nazariyalar hamda formal-funksional tahlil metodi asosida lisoniy sintaktik qoliplar (LSQ) tushunchasi, sodda gapning minimal va maksimal tuzilmalari, uning predikativlik kategoriyasiga munosabati atroflicha tadqiq etiladi.

Kalit so‘zlar: so‘z-gap, dialogik nutq, tasdiq va inkor so‘z-gaplar, taklif so‘z-gaplar, xitob so‘zlar, lisoniy sintaktik qoliplar, formal-funksional tahlil, predikativlik

ABSTRACT

This scientific article provides an in-depth analysis of word-sentences as distinct syntactic units in modern literary Uzbek language, their role in communication, and their semantic-functional types. The study thoroughly covers the methods of forming word-sentences using interjections, affirmative or negative words, offers, and vocatives, along with their original punctuation and intonation features in dialogic speech. Furthermore, based on modern syntactic theories and the formal-functional analysis method, the concept of linguistic-syntactic patterns, the minimal and maximal structures of simple sentences, and their relation to the category of predicativity are comprehensively examined.

Keywords: word-sentence, dialogic speech, affirmative and negative word-sentences, offer word-sentences, vocatives, linguistic-syntactic patterns, formal-functional analysis, predicativity

KIRISH . Insonlar o‘rtasidagi muloqot jarayonida nutqning tejamkorligi va ekspressiv ta’sirchanligini ta’minlash tilshunoslikning eng muhim va dolzarb masalalaridan biridir. Muloqot jarayonida so‘zlovchi o‘z fikrini har doim ham to‘liq shakllangan murakkab gaplar orqali bayon etavermaydi. Ayniqsa dialogik nutqda ba’zan bittagina so‘z butun bir gap vazifasini mukammal ravishda o‘taydi. Bunday so‘zlar hech qanday shaxs-son qo‘shimchalari va grammatik bog‘lamalarsiz mustaqil gap bo‘lib kela oladi. Tilshunoslikda ushbu sintaktik hodisa so‘z-gaplar deb yuritiladi. So‘z-gaplar so‘zlovchining voqelikka, tinglovchining fikriga yoki atrof-muhitdagi voqea-hodisalarga bo‘lgan munosabatini ixcham, ta’sirchan va modallik xususiyatiga ega ravishda ifodalashga xizmat qiladi. Ushbu maqolada so‘z-gaplarning leksik-grammatik, semantik-funksional guruhlari va ularning

zamonaviy formal-funksional sintaksisdagi lisoniy sintaktik qoliplar nazariyasi doirasidagi talqini tahlil qilinadi. So‘z-gaplar o‘zining strukturiy va sintaktik tabiatiga ko‘ra an’anaviy gap bo‘laklaridan tubdan farq qiladi. Ular gap tarkibida kelganda gapning boshqa bo‘laklari bilan bog‘lanmaydi. Shuning uchun talaffuzda alohida ohang bilan aytiladi, yozuvda esa tegishli tinish belgilari bilan ajratib ko‘rsatiladi. Dialogik nutqda so‘z-gaplarning qo‘llanilishi quyidagicha namoyon bo‘ladi: — Toshkent-Namangan dovon yo‘lidan yurganmisiz?

— Yo’q.

— Qani marhamat, mashinaga o‘tiring. Avval bu suratlarni ko‘ring. Mana, darvoqe xorijiy mamlakatlarda bo‘lgansiz-a?

—Ha.

— Qani ayting-chi, bu yerlarning dunyo sayohatchilarini hayratlantiradigan joylardan kam joyi bormi?

— Yo‘q, bu manzarani jahondagi eng so‘lim go‘shalar bilan ham qiyoslab bo‘lmaydi.

— Ha, ha, xuddi shunday. Bu yerda hammasi tabiiy. Darhaqiqat tabiat san’ati, yo‘q, yo‘q mo‘jizasi.

O‘zbek tilshunosligida so‘z-gaplar leksik-semantik va funksional tabiatiga ko‘ra quyidagi guruhlarga bo‘linadi: 1. **Tasdiq va Inkor So‘z-Gaplar** . Tasdiq va inkorni bildiruvchi so‘z-gaplarga ha, mayli, xo‘p, xo‘sh tasdiq so‘zlari, yo‘q, mutlaqo, aslo, sira inkor so‘zlari kiradi. Mayli, xo‘p, xo‘sh so‘z-gaplari bilan ha so‘z-gapi orasida nozik ma’no farqi bor. Mayli, xo‘p, xo‘sh so‘z-gaplarida tasdiq bilan birga so‘zlovchining bayon etilayotgan fikrni ma’qullashi hamda unga xayrixohligi ifodalanadi. Xuddi shunday munosabatni yo‘q inkor so‘z-gapi bilan mutlaqo, aslo, sira so‘z-gaplari orasida ham ko‘rish mumkin. 2. **Taklif So‘z-Gaplar** . Taklif so‘z-gaplarga ma, mang, qani, marhamat kabi so‘zlar kiradi. Bunday so‘zlar tinglovchini biror ish-harakatni bajarishga undash uchun xizmat qiladi. 3. **Xitob So‘z-Gaplari** . Nutqimizda keng qo‘llanadigan labbay, ha, rahmat, tashakkur, qulluq so‘zlari ham mavjud bo‘lib, ularni xitob so‘zlari deb atash mumkin. Hoy, hey, ey undov so‘zlari ot bilan ifodalangan undalmadan oldin kelsa, ular vergul bilan ajratilmaydi. Masalan: Hoy odamlar-u odamlar eshitmadim demanglar, Ey turnalar, turnalar Turon sari uchinglar. Boshqa hollarda undov so‘zlar vergul bilan ajratiladi.

4. **His-Hayajon So‘z-Gaplar** . So‘z-gaplar undov so‘zlar, tasdiq-inkor so‘z va taqlid so‘zlar bilan ifodalanadi. Masalan: Oh-oh asal ekan-ku, Eh qani endi uzoq-uzoqlarga uchib ketsam, Yormat chuqur xo‘rsindi va uf deb qo‘ydi, Voy-bo‘-o‘ nima qilib qo‘yding.

So‘z-gaplarning yetakchi belgilari sirasiga ularning sintaktik jihatdan bo‘linmas, yaxlit birlik ekani kiradi. Masalan, Ha, Yo‘q, Albatta, Mayli, Xo‘p kabi so‘z-gaplarda alohida gap bo‘laklarini (ega, kesim, ikkinchi darajali bo‘laklar) ajratib ko‘rsatish imkonsizdir. Xususan, Albatta so‘z-gapi so‘zlovchining fikrga bo‘lgan tasdiq munosabatini ifodalasa-da, uni ega yoki kesim kabi an’anaviy gap bo‘laklari maqomida tahlil qilish grammatik va nazariy jihatdan to‘g‘ri bo‘lmaydi. Xuddi shuningdek, Yo‘q so‘z-gapi inkor ma’nosini yaxlit holda ifodalab, gap tarkibida biron-bir sintaktik vazifani (bo‘lakni) bajarmaydi. Shu sababli so‘z-gaplar an’anaviy gap bo‘laklari (struktural-sintaktik) tizimi bo‘yicha emas, balki ularning semantik turi hamda funktsional-kommunikativ vazifasiga ko‘ra tahlil qilinadi.

XULOSA . Xulosa qilib aytganda, so‘z-gaplar muloqot va nutq jarayonida ta’sirchanlik hamda lisoniy tejamkorlikni ta’minlashda yetakchi o‘rin tutadi. Ularning leksik-semantik guruhlari dialogik muloqotning turli modallik tuslarini ochib beradi. So‘z-gaplarning formal-funksional va lisoniy sintaktik qoliplar nazariyasi doirasida tadqiq etilishi o‘zbek tili sintaksisining boy imkoniyatlarini hamda zamonaviy tilshunoslikning nazariy asoslarini yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR :

1. Sayfullayeva, R., Mengliyev, B., Raupova, L., Qurbonova, M., Abuzalova, M., Yuldasheva, D. (2009). Hozirgi o‘zbek adabiy tili (O‘quv qo‘llanma). Toshkent: Faylasuflar jamiyati nashriyoti, 164–165-sahifalar.
2. Rahmatullayev, Sh. (2006). Hozirgi adabiy o‘zbek tili (Darslik). Toshkent: Universitet nashriyoti, 476 b.
3. Jamolxonov, H. (2006). Hozirgi o‘zbek adabiy tili (O‘quv qo‘llanma). Toshkent: O‘qituvchi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 208 b.
4. Mahmudov, N., Nurmonov, A. (1995). O‘zbek tilining nazariy sintaksisi. Toshkent: Fan nashriyoti, 232 b
5. G‘ulomov, A., Asqarova, H. (1987). Hozirgi o‘zbek tili: Sintaksis. Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti, 256 b.